

УДК 341.211

О.М. СІВАШ, канд. юрид. наук, доц., Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЇ СУВЕРЕНІТЕТУ: ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ

Ключові слова: суверенітет, подільність суверенітету, влада, верховенство, незалежність

Суверенітет – це ровесник держави і її супутник, тоді як поняття суверенітету було сформульовано значно пізніше, ніж виникла держава та перші уявлення про неї. В.Е. Грабарь називав «питання про поняття держави, його державності і незалежності загальним і в той же час основним і найважливішим питанням міжнародного права, без розгляду якого неможливо скласти собі правильного уявлення і про окремі інститути» [1, с.5].

Державний суверенітет – фундаментальне поняття міжнародного права. Його еволюція неминуче впливає на міжнародне право. Саме тому дослідженням загальної теорії суверенітету присвячена чисельна література. Окремі аспекти поняття суверенітету досліджували вітчизняні (В.А. Василенко, В.Г. Буткевич, В.Н. Денисов та ін.) та зарубіжні вчені-міжнародники (Г.І. Тункін, М.І. Грачов, О.О. Моїсєєв, В.С. Черніченко, У.Е. Батлер, С. Вебер та ін.).

Сучасний стан розвитку міжнародних відносин викликає питання щодо можливого майбутнього суверенної держави. Його вирішення потребує знань про історію появи цього поняття, про розвиток теорій суверенітету; дослідження факторів, що впливали на еволюцію ідеї суверенітету. Звідси, мета статті – визначити історичні події, що викликали необхідність появи ідеї суверенітету, вплинули на її концептуальні складові.

Дослідники, які зверталися до вивчення історії суверенітету, зазначають, що він завжди був властивий державі, незважаючи на відсутність цього терміна в державно-правових теоріях давнини [2, с.59].

Держави Давнього світу, поза сумнівом, були вищими територіальними союзами, тобто володіли суверенітетом. Російський учений М.І. Палієнко пише про Давню Грецію і Рим: «Грецькі держави, що жили довгий час абсолютно ізольованим і самостійним життям, так само як і могутній Рим, поза сумнівом, були вищими територіальними союзами владарювання, тобто володіли суверенітетом» [3, с.1]. Аналогічну думку висловив також інший відомий російський учений-державознавець Ф.Ф. Кокошкін: «Антична держава була, поза сумнівом, суверенною, тобто вона була вищим територіальним союзом» [4, с.66]. Проте, ні в Давній Греції, ні в Давньому Римі, юристи якого у сфері приватного права розробили положення, які використовують і нині, не досягли такого ж успіху в розробці права публічного в цілому та ідеї суверенітету зокрема.

Про грецьку цивілізацію Н.І. Палієнко пише так: «...у греків не було і погляду на державу як на самостійного носія, суб'єкта володарювання» [3, с.11]. Для греків держава – це сукупність громадян¹. Вони прийшли до усвідомлення необхідності держави як центру всіх інтересів суспільства і вимагали реалізації влади на користь останнього. Проте до визнання держави як носія вищої влади греки не дійшли. Грецькі філософи виробили ідею автаркії, але при найближчому вивченні в ній не знайдемо і натяку на юридичну суть суверенітету влади. Аристотель у «Політиці» вимагає автаркії для ідеальної держави: «держава є сумою родів і селищ для досягнення досконалого самодостатнього існування, яке полягає в щасливому і прекрасному житті [5, с.118]. Вважаючи самодостатній стан метою держави, «його вищою досконалістю», Аристотель зазначав, що для його досягнення державі необхідна така територія і кількість населення, щоб не мати потреби у спілкуванні з ким-, або чим-небудь, що не належить до неї» [5, с.309].

¹ «Держава містить у собі певну сукупність громадян» [5, с.91].

Звідси випливає, що грецька ідея автаркії передбачає етичну і економічну незалежність держави, її самодостатність, тоді як суверенітет полягає в юридичному верховенстві і незалежності держави. Ця властивість державної влади зовсім не передбачає можливість без шкоди для себе існувати в повній ізоляції від інших держав².

Таким чином, уявлення греків про автаркію, породжені атмосферою ворожості до всіх іноземних держав, не містили в собі і натяку на те, що пізніше Ж. Боден назве суверенітетом.

Що ж до Риму, то для нього взагалі не виникало необхідності обґрунтовувати ідею державного верховенства і незалежності. Державна влада панувала у всіх сферах публічного життя в Римі і ніяка інша влада не обмежувала і не оспорювала її повновладдя [3, с.2]. М. Таубе зазначав: «Мета існування Риму – звернення держав у римські провінції, у підпорядкуванні, завоюванні всього світу» [7, с.140]. Доки Рим не став усесвітнім володарем, він свідомо зберігав фікцію державної самостійності народів. Коли ж мета його існування була досягнута, розвивати ідею верховенства і незалежності було зовсім зайвим, оскільки її нікому було оспорювати. «Імператорський Рим, – читаємо у Ф.Ф. Мартенса, – являв собою одне внутрішньо згуртоване і політично організоване тіло, всі частини якого підкорялися однаковим законам, суду й адміністрації» [8, с.63].

На відміну від значного успіху римських юристів в розвитку приватноправових понять, публічно-правова сфера не отримала такого ж ступеню розробки. «Переслідуючи суто практичні цілі, – підкреслює В.В. Івановський, – римські юристи не торкалися питання про державу, і навіть такі видатні з них, як Цицерон, не йдуть у державних поняттях далі грецьких мислителів. Уривчасті відомості про державу за грецькими зразками – ось все, що

можна іноді знайти у римських юристів і філософів» [9, с.21].

Викладене дає змогу зробити певний висновок: у давніх державах існувала верховна влада, і держави володіли незалежністю в зовні, тобто були суверенні в сенсі, в основному близькому до сучасного, однак уявлень про те, що незалежність і верховенство становлять ознаку держави, у стародавніх вироблено не було.

Концепція суверенітету – продукт певних історико-політичних відносин. «Суверенітет за своїм історичним походженням є уявлення політичне, таке, що лише надалі перетворилося на правове», – справедливо зазначав Г. Єллінек. І продовжуючи свою думку, він писав: «Не мислителі відкрили його – його створили ті великі сили, боротьба яких становила зміст ряду сторіч» [6, с.317]. У Давньому ж світі було «відсутнє саме те, що одне тільки і могло провести у свідомість уявлення про суверенітет: була відсутня протилежність між державною владою та іншими властями» [6, с.321].

Благодатним ґрунтом для народження концепції суверенітету стало політичне життя середньовіччя. Саме у цей період виникають сили, що оспорюють повновладдя держави, яка повинна була у важкій боротьбі завоювати своє право на існування. Саме цим була викликана необхідність формулювання ідеї суверенітету. Ця ідея закріпила перемогу держави над ворожими їй верховенству і незалежності силами.

Повновладдя середньовічної держави більшою чи меншою мірою оспорювали: 1) церква, яка прагнула підпорядкування держави; 2) римська імперія, з властивою їй ідеєю верховенства імператора; 3) феодалізм, заснований на ієрархічному і патримоніальному принципах.

Що стосується імперії як сили, що протистоїть державі, то всі уявлення про державу і про право публічне, цілком у традиціях римського права, зливаються з уявленнями про Римську імперію. З моменту коронації в Римі німецький король вважався наступником дав-

² Г. Єллінек зазначає: «Самодостатність означає в античному вченні про державу, ту якість держави, завдяки якій людське прагнення до взаємоповнення одержує у державі найповніше задоволення» [6, с.317].

ньоримських імператорів³. Звідси його влада універсальна і абсолютна, він «є джерело всякого права, він пан над життям і майном кожного» [7, с.173]. В межах Римської імперії немає іншого світського государя, всі інші можновладці, включаючи королів, розглядаються у теорії як римські магістри, що володіють похідною владою. Такі уявлення становлять римський елемент цього поняття. Проте, окрім римського були інші два елементи, зміст яких і надав іншого наповнення поняттю «влада імператора».

Влада імператора обмежувалася межами католицького світу, народ якого становив певну спільність, тому йому необхідний єдиний глава – імператор. Але імператор є світський глава всього католицького світу, духовним же главою є папа. Влада його така ж універсальна, як і влада імператора. Папа і імператор – дві рівні один одному голови одного й того ж тіла, намісники Бога на землі, один в справах світських, інший – духовних. Таким чином, був створений новий, не відомий античному світу порядок, заснований на двовладді церкви і держави. Духовна влада виходить із підлеглого положення відносно держави, перестає бути її службовим органом, як це було в державах Давнього світу⁴.

³ Як зазначає О.В. Буткевич: «Для того, щоб уникнути протиріччя у сфері визначення повноправних суб'єктів тогочасного міжнародного права, середньовічні імператори Германської імперії проголошувалися глосаторами правонаступниками римських імператорів. Таким чином, глосатори усували неузгодженість між давньоримським розумінням нових європейських народів (у т.ч. германців) як суб'єктів Римської імперії з тодішнім станом міжнародної системи, де вже ці народи створювали між собою середньовічне міжнародне право» [10, с.170].

⁴ І. Бердников зазначав: «Язичеська релігія Риму слугувала державі і давала їй «тільки те, що складало її інтерес, стільки, скільки їй було потрібно, і так, як їй було потрібно. Християнська ж релігія мала «завдання, відмінне від завдання держави», оскільки вказувала людині більш високі цілі небесного, а не земного життя» [11, с.112, 222]. Саме тому християнська релігія і переслідувалась, бо підточувала непорушність і необхідність держави закликаючи віддячувати «кесарю кесарево, а Богове Богу». Коли християнська релігія ста-

Встановлене двовладдя, кінець кінцем, перетворилося на непримиренну боротьбу «світського папи» і «духовного імператора», що продовжувалася протягом усіх середніх віків. Папа і імператор боролися за те, час чого вже безповоротно пішов, – за універсальну владу, верховенство в Західній Європі. Вони, бажаючи світової влади, випустили з уваги ту силу, яка, кінець-кінцем, містила небезпеку для переможця в їх спорі. Поглинені боротьбою один з одним, не розгледіли в національних державах, що народжуються, міцніючого супротивника, який незабаром достатньо успішно зміг відбити всі домагання як папи, так і імператора.

Феодалізм, на думку М. Таубе, є «третім – середньовічним німецьким елементом». Реновація Римської імперії відбулася в той час, коли в Європі володарював феодалізм. Феодалний лад приніс з собою нові порядки: джерелом всієї правомочності стало володіння землею, звідси всі землевласники володіли владою в межах території, що належала їм. Разом з передачею землі феодалові надавалася влада, яка вважалася такою, що віддана в льон васалові сюзереном. «Власність і влада, два юридичні поняття, у даний час легко розрізняванні і чітко відокремлювані, зливалися у феодалній Європі в одному уявленні про панування над землею (територією) і всім, що знаходилося в її межах», – зазначає В.Е. Грабар [1, с.33].

Підкоряючись загальним умовам життя, імператорська влада феодалізувалася. Імператор також став землевласником, зайнявши у цій

ла державною, то імператори намагалися поставити її на службу державі. Тоді церковна організація підключається до системи державного управління і проповідує покору державній владі і навіть визнає імператора володарем духовного сану. Так перший християнський імператор Костянтин Великий визнавався головою християнської церкви – «загальним єпископом». Але вже тоді отці церкви бажали обмежити владу імператора, роблячи акцент на тому, що Бога необхідно слухати більше, ніж людину. Вже в V ст. Блаженний Августин висуває крайні ідеї вищості церкви над державою [12]. Однак втілити в життя ці ідеї християнська церква в особі папи намагається тоді, коли державна влада слабшає під дією процесів, викликаних розвитком феодалізму.

ієрархії вище місце. Він перетворився «з самодержавного абсолютного Імператора в римському сенсі... на Імператора феодального – із необмеженого голови світу, яким його робила теорія... у зв'язаного цілою низкою обов'язків голову феодальної сходинки» [7, с.177]. Насправді імператорська влада практично не мала прояву, та імперія залишалася такою лише за іменем. Імператор володів владою над тими землями, королем яких він був (Німеччина, Італія). Причому владою знову ж таки в тому розумінні, яке властиве феодальній епосі.

Фікція імператорського верховенства зберігалася в Західній Європі доти і остільки, оскільки держави в межах самої Римської імперії ще тільки створювалися. Королі, підлеглі римському імператорові також були частиною феодальної сходинки. У цей час влада короля слабшає, він сам стає одним з феодалів, і далеко не завжди найбільшим.

Таким чином, дробленню піддавалася не тільки територія держави, але і державна влада. Державне верховенство розсипається на тисячі дрібних верховенств, тепер феодальним сеньйорам належать права державної влади в її середньовічній патримоніальній формі над людьми, що жили на їх території. Держави, що складаються, відмовляються визнавати верховну владу за імператором, і теорія вимушена була зважати на їх фактичну незалежність. Ухвали про провінції продовжують вважатися теоретиками такими, що є чинними. Непокора їм територіальних союзів оголошується узурпацією. Проте за державами визнаються набуті права, але визнанню фактичної незалежності знаходять юридичне виправдання: або давність володіння, або імператорський привілей. «Ця незалежність, – пише Г. Єллінек, – ніколи не виводиться з сутності самої держави, бо, таким чином, середньовічне вчення про державу зруйнувало б той фундамент, на якому воно було побудоване» [6, с.323]. Санкціонування ж імператором незалежності територіальних союзів не дозволяло поставити їх на один рівень з імперією.

Феодальна система підточувала владу імператора і одночасно протидіяла владі королів. У цей період королівська влада була зведена до положення верховного суверенітету в системі багатоступінчастої ленної ієрархії. Проте монархічна форма правління не жила себе. Титул верховного суверена незмінно залишався об'єктом домагань найбільш крупніших феодалів. Навіть у подібних умовах крайнього роздроблення держави монарх символізував етнічну і політичну єдність країни, був якимсь об'єднувальним центром під час боротьби із зовнішніми ворогами.

Слід зазначити, що загальною тенденцією середніх віків було намагання усунути будь-яку універсальну владу. Борючись за останню в умовах феодальної роздробленості, папа й імператор зазнали поразки від держав, що народжувалися. Однак, щоб реально володіти верховенством і самостійністю, необхідно було також отримати перемогу в боротьбі з локалізацією верховної влади. І королівській владі це вдалося.

Із двох можливих шляхів політичного розвитку середньовічної держави – зміцнення локального суверенітету чи об'єднання держави під сильною королівською владою – Франція дала блискучий приклад останнього. Можливості короля істотно обмежувала специфіка васальної системи у Франції «з її принципом, згідно з яким король повинен був розраховувати лише на допомогу своїх безпосередніх васалів, а також відсутність додаткових соціальних резервів типу вільного англійського, шведського, іспанського або чорносошного селянства в Росії» [13, с.22].

Саме через складність боротьби французьких королів за верховенство і самостійність активні практичні дії в цьому напрямі знаходили необхідне теоретичне обґрунтування. Крім того, це теоретичне обґрунтування верховенства і незалежності королів французькими легістами черпалося з римського права, що відроджувалося, а це значно вплинуло надалі на Галію, на відміну, наприклад, від Англії. Характеризуючи французьку школу між-

народного права періоду її становлення (середньовіччя), науковці підкреслюють її спрямованість на вирішення політичних проблем, називають «практично орієнтованою» [14, с.225].

У Франції в середні віки зароджується і розвивається ідея суверенітету, саме Франція є батьківщиною цього терміна. Як зазначає Н.І. Палієнко, термін бере початок із середньовічного латинського *superareitas* (від *supra*, *superior* – найбільш високий) – *superanitas* – *soveranitas*. Спочатку суверенами у Франції називали тих, хто посідав у будь-якій сфері найвище положення. Наприклад, суверенами називали у Франції осіб, що посідали вищі державні посади (президентів парламенту, рахункової палати) і установи, які були вищими інстанціями (вищі суди називалися *courssouveraines*). У середні віки у Франції термін «суверен» застосовувався до носіїв територіального верховенства [3, с.23–25].

Таким чином, суверенітет став бойовим гаслом тієї оборонної і наступальної боротьби, яку довелося витримати державній владі і особливо владі національної держави, яка розвивалася, з середньовічним політичним устроєм, що розкладався, з феодалним порядком і домаганнями усесвітнього панування пап та імператорів Священної Римської Імперії» [3, с.283].

Новий погляд на державу починає формуватися в Західній Європі лише на порозі Нового часу в XVI–XVII ст., і видимою межею виступає тут теорія суверенітету Ж. Бодена [15, с.17]. Він є «першим теоретиком суверенітету і з нього починається історія цього поняття» [16, с.245]. З того часу державу починають розуміти, як організацію влади, що відокремлена від суспільства і знаходиться над ним і над народом, який її складає.

Ідея суверенітету, як ознаки державної влади, що дала можливість державі піднятися була сформульована Ж. Боденом у знаменитому творі «Шість книг про республіку» (1576 р.). Хоча, за твердженням В.Е. Грабаря, що дослідив вплив римського права на міжнародно-правові учення, Боден, поставивши питання

про природу держави, знайшов вже в готовому вигляді те рішення, яке дав легіст Балд. Він ще у XIV столітті, вивчаючи юридичну природу держави, «дав поставленому питанню логічно-струнке і закінчене рішення»⁵. Але учений вважає цілком обґрунтованим, що вчення про природу держави пов'язується з іменем Бодена. Зазначаючи при цьому, що «останній надав йому ту виразну форму, в якій воно перейшло потім у науку державного права».

«Держава – є здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма сім'ями і тим, що перебуває в їх загальному володінні», – зазначав Ж. Боден⁶. Суверенною ж він називав владу, яка є вищою усередині країни і незалежною зовні. Наявність суверенної влади він розглядав як основну і необхідну ознаку держави. Саме в ідеї про те, що в державі суверенітет знаходить свій вищий прояв, полягає головна заслуга Бодена⁷. Він визначив суверенітет як постійну, незалежну, вищу, незв'язану законами і абсолютну владу над громадянами і підданими [3, с.81].

З міжнародно-правової точки зору становить інтерес трактування незалежності і абсолютності суверенітету філософом, оскільки в подальшому навколо цих ознак суверенітету розвивалася полеміка про «сумісність» суверенітету і міжнародного права. Боденівська концепція, що збила наявні уявлення про суверенітет і становить «струнку» теорію, стала основою нескінченних суперечок навколо цього поняття. У майбутньому публіцисти, беручи за основу це вчення, розвивали

⁵ До висновку про те, що вже у XIII ст. римські і канонічні юристи розвивали ідею суверенітету, доходить у своїх дослідженнях відомий американський вчений П.Н. Рісенберг [17, с. 3].

⁶ Цитуємо за [18, с.144].

⁷ Проф. М.М. Алексеев, представник російського зарубіжжя, називаючи боденівське визначення суверенітету «класичним», писав: «Не монархічна ідея Бодена, а встановлений ним зв'язок між поняттям «держави» і поняттям «суверенітету» зробило безсмертним його ім'я в історії політичних ідей» [19, с.297].

його окремі положення, орієнтуючись на тогочасну дійсність, пропонували своє бачення проблеми суверенітету. Так, наприклад, у XVII столітті ідея абсолютності суверенної влади доводиться до апогею у вченні Гоббса, який прирівнював суверенітет до свавілля держави. Цим вченням саме існування міжнародного права було поставлене під сумнів.

З погляду Бодена влада суверена абсолютна, вона не обмежується ні іншою владою, ні законами, оскільки такі є не що інше, як накази самого суверена, ні часом. Наслідком цього, на думку публіциста, є повна зовнішня незалежність влади. Таким чином, боденівське поняття суверенітету є в першу чергу державно-правовим, оскільки позначає безумовну вищу владу. А вже будучи такою, вона ні від кого не може залежати.

Називаючи суверенну владу абсолютною, Боден все ж таки встановлює певні її межі: «що стосується законів божеських і природних, то їм підпорядковані всі государі землі, і не в їх владі порушити ці закони, якщо вони не хочуть стати винними в образі божественної величності»⁸. «Абсолютна влада не розповсюджується на закони бога і природи», оскільки вони є нормою доброго і справедливого незалежно від суверена [18, с.146]. Крім того, на думку Бодена, суверенна влада повинна підкорятися *jus gentium* — праву загальному для всіх народів, оскільки воно містить в собі природне право, що виникло раніше держави і стоїть над ним. Саме через природне право суверен зобов'язаний дотримуватися договорів з іншими суверенами. Ці договори не зменшують суверенітету, оскільки суверен сам себе зобов'язує. Боден притому вважав (чому в той час і слідувала практика), що договори зв'язують лише суверена, що їх уклав, але не його наступників.

Боден вважає несумісним з суверенітетом будь-яке його обмеження в об'єктах владарювання або в часі, заперечує можливість дроб-

лення суверенної влади або відчуження. Він наполягав на повній єдності суверенітету і єдності (одноосібної або колективної) його носія, тому був прихильником простих форм державного ладу. Виокремлюючи декілька форм правління, кращою він вважав монархічну. На думку ученого, ця форма правління найповніше втілює єдність державної влади й суверенітету і найбільш корисна для цілей держави. Це цілком зрозуміло, оскільки для Бодена суверенітет означає не суверенітет самої держави, а абсолютну суверенну владу над державою.

Він стверджував, що зовнішня незалежність є необхідною ознакою суверенної державної влади, і у зв'язку із цим вивчав питання: при яких формах відносин між державами знищується їх суверенітет. Учений доходить висновку, що васал не є сувереном, тому що не лише формально підпорядкований верховенству сюзерена, але і фактично підкоряється йому. Протекторат же не позбавляє протегованого суверенітету, оскільки виникає не підпорядкування, а тільки подяка покровителів. Проте протегованих не зараховує до абсолютно суверенних. Подібний поділ суверенів за ступенем володіння суверенітетом став «зерном», що проросло у майбутньому у вчення про відносний суверенітет.

Теорія Бодена надзвичайно вплинула на весь подальший розвиток політичної і правової думки. Неоціненна заслуга його в тому, що він зібрав воедино ознаки суверенітету, сформулював чітко його визначення і затвердив міжнародно-правову сторону суверенітету⁹. Можна стверджувати, що з часу появи боденівської концепції суверенітет не виходив з кола пріоритетних і найбільш спірних питань науки міжнародного і конституційно-

⁸ Цитуємо за [18, с.146].

⁹ Як справедливо зазначає О.О. Моїсеєв: Ж. Боден «систематизував уявлення про поняття «суверенітету», що до нього існували, і обґрунтував необхідність його зовнішнього аспекту, виокремлюючи незалежність у зовні як обов'язкову якість державної влади» [20, с.15].

го права. Оскільки, як цілком справедливо зазначав конституціоналіст В. М. Вишняк, «не буде великим перебільшенням сказати, що еволюція, яку пережила в часі ідея суверенітету, є, по суті, еволюція всієї політичної і правової доктрини» [21, с.37].

ЛІТЕРАТУРА

1. Грабарь В. Э. Римское право в истории международно-правовых учений. Элементы международного права в трудах легистов XII–XIV веков / В. Э. Грабарь. – Юрьев : Тип. К. Маттиссена, 1901. – I–VII + 293 с.
2. Василенко В. А. Основы теории международного права / В. А. Василенко. – Киев : Выща шк. Голов. изд-во, 1988. – 288 с.
3. Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение / Н. И. Палиенко // Временник демидовского Юрьевского лицея. – 1904. – Кн. 89. – С. 1–76.
4. Кокошкин Ф. Ф. Русское государственное право / Ф. Ф. Кокошкин. – М. : Изд. О-ва взаимопомощи студентов-юристов Моск. ун-та, 1908. – 155 с.
5. Политика Аристотеля / пер. С. А. Жебелева. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1911. – I–XII + 465 с.
6. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Изд. юрид. кн. магазина Н. К. Мартынова, 1908. – 599 с.
7. Таубе М. История зарождения современного международного права (средние века). Введение и часть общая / М. Таубе. – СПб. : Типолитограф. П. И. Шмидта, 1894. – 370 с.
8. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов / Ф. Мартенс. – СПб. : Тип. А. Бенке, 1898. – Т. 1. – 434 с.
9. Ивановский В. В. Учебник государственного права / В. В. Ивановский. – Казань : Типолитограф. Император. ун-та, 1908. – 509 с.
10. Буткевич О. В. Міжнародно-правові погляди глосаторів і постглосаторів / О. В. Буткевич // Часопис Київськ. ун-ту права. – 2007. – № 3. – С. 169–173.
11. Бердников И. Государственное положение религии в Римско-византийской империи / И. Бердников. – Казань : Тип. Император. ун-та, 1881. – Т. 1. – I + VI + 566 с.
12. Августин Блаженный. О граде Божем / Августин Блаженный // Творения Блаженного Августина Епископа Иппонийского. – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1880. – Ч. 3. – С. 329 с.
13. Хачатурян Н. А. Сословная монархия во Франции XIII–XV вв. : учеб. пособие для вузов / Н. А. Хачатурян. – М. : Высш. шк., 1989. – 272 с.
14. Буткевич О. В. Становлення національних шкіл міжнародного права в середньовічній Європі / О. В. Буткевич // Вісник Акад. прав. наук України. – 2008. – № 1 (52). – С. 219–230.
15. Jean Bodin. Verhandlungen der internationalen Bodin Tagung in München / Hrsg. von H. Denzer – München : Beck, 1973. – XVI, 547 s.
16. Грачев Н. И. Происхождение суверенитета: Верховная власть в мировоззрении и практике государственного строительства традиционного общества : монография / Н. И. Грачев. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2009. – 320 с.
17. Riesenberg P. N. In alien ability of Sovereignty in medieval political thought / P. N. Riesenberg. – N. Y., 1956. – 103 p.
18. Антология мировой философии : в 4 т. Т. 2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – М. : Мысль, 1970. – 776 с.
19. Алексеев Н. Н. Идея государства. Очерки по истории политической мысли / Н. Н. Алексеев. – Нью-Йорк, 1955. – 350 с.
20. Моисеев А. А. Суверенитет государства в международном праве : учеб. пособие / А. А. Моисеев. – М. : Восток–Запад, 2009. – 384 с.
21. Вишняк М. В. Идея суверенитета в правовой доктрине прежде и теперь /

М. В. Вишняк // Юрид. вестн. – М. : Тип. т./д. | «Мысль», 1917. – Кн. XVII (I). – С. 36–52.

Сиваш О. М. Зародження ідеї суверенітету: історичні передумови / О. М. Сиваш // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 338–345 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_57.pdf

Досліджено ідеї стародавнього світу про державну владу та її якості. Визначено чинники політичного життя середньовіччя, що викликали необхідність появи концепції суверенітету. Розглянуто основні складові поняття суверенітету, сформульовані Ж. Боденом.

***

Сиваш Е.М. Зарождение идеи суверенитета: исторические предпосылки

Исследованы идеи древнего мира о государственной власти и ее качествах. Определены факторы политической жизни средневековья, вызвавшие необходимость появления концепции суверенитета. Рассмотрены основные составляющие понятия суверенитета сформулированные Ж. Боденом.

***

Sivash E.M. Origin of the Idea of Sovereignty: The Historical Background

The ideas of the ancient time for government and its qualities have been studied. The factors of political life of the middle Ages which necessitated of the emergence of the concept of sovereignty have been determined. The main components of the concept of sovereignty by Jean Bodin have been considered.

Форум права Форум Ш